

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕКТИК ГУМАНИТАРДЫК
УНИВЕРСИТЕТИ
Д.10.18.575 ВЕДОМСТВОЛОР АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ**

Кол жазма укугунда
УДК: 82. 091 (043.3)

БАУДИНОВА НАРГИЗ АКБАРОВНА

**XX КЫЛЫМДАГЫ УЙГУР АДАБИЯТЫНЫН
КАЛЫПТАНУУСУНДАГЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ ОРУС
АДАБИЯТЫНЫН ОРДУ**

Адистиги: 10.01.03 – чет элдер адабияты (орус адабияты)

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2019

Диссертациялык иш Кыргыз-Россия Славян университетинин адабияттын тарыхы жана теориясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, доцент
Койчуев Бахтияр Турарович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору
Мамбеталиев Кубан Ильясович

филология илимдеринин кандидаты
Нарозя Алла Георгиевна

Жетектөөчү мекеме: Ош Мамлекеттик университетинин
дүйнөлүк адабият кафедрасы. Дареги: 723500,
Ош шаары, А. Масалиев проспектиси, 91а.

Диссертациялык иш 2019-жылдын 29 мартында саат 13.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети, К. Карасаев атындагы Бишкектик Гуманитардык университете караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.18.575 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспекти, 265а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын борборлоштурулган илимий китепканасынан жана <http://dk-aytmatov-ilim.tk> сайтынан таанышууга болот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а.

Автореферат 2019-жылдын 28 февралында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
илимий катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Н.Т. Ыйсаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Уйгур адабияты өзүнүн өнүгүүсүндө социалдык-саясий, тарыхый-маданий, башка элдер менен өз ара карым-катнаш факторлору менен шартталган бир кыйла татаал жолду басып өттү. Уйгур адабиятынын калыптануусунда жана өнүгүүсүндө башка адабияттар, анын ичинде орус адабияты менен болгон карым-катнаштын таасири негизги факторлордун бири болду. Уйгур элинин көркөм сөз өнөрүнө орус адабиятынын тийгизген таасири өзгөчө XX кылымда байкала баштады. Уйгур адабиятынын өнүгүү баскычтарынын жүрүшүн башка улуттардын маданияты менен тыгыз байланышта изилдөө толугу менен колго алына элек, бул жагдай илимий иштин актуалдуугун жана илимий жаңылыгын шарттап турат.

Бүгүнкү күнгө чейин орус жана уйгур адабияттарынын байланышы жөнүндө адабият таануучулар тарабынан атайын изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес, андыктан каралып жаткан изилдөө бүгүнкү күндө актуалдуу.

Диссертациянын темасынын илимий-изилдөөчүлүк программалар менен байланышы. Илимий иштин темасы Кыргыз-Россия Славян университетинин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен дал келет.

Диссертациялык иштин максаты – XX кылымдагы уйгур адабиятынын калыптануу жана өнүгүү процессине орус көркөм маданиятынын жана классикалык адабиятынын тийгизген таасирин аныктап, уйгур адабиятынын идеялык-эстетикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө. Бул негизги максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** белгиленди:

- уйгур адабиятынын тарыхын доорлорго бөлүштүрүү;
- XX кылымдын башындагы уйгур адабиятынын өзгөчөлүгүн аныктоо;
- уйгур жазуучуларынын чыгармачылыгына орус маданиятынын тийгизген таасирин көрсөтүү;
- уйгур жазуучу-агартуучулардын чыгармаларына таасир берген орус жазуучуларынын тобун аныктоо;
- уйгур элинин агартуу өзгөчөлүгүн, Абдухалик Уйгурдун жана Лутфулла Муталлиптин чыгармачылыгындагы агартуучулуктун ордун жана маанисин белгилөө;
- Кыргызстандагы орус тилдүү уйгур адабиятынын идеялык-эстетикалык өзгөчөлүктөрүн алып чыгуу.

Илимий изилдөөнүн жаңылыгы. «XX кылымдагы уйгур адабиятынын калыптануусундагы жана өнүгүүсүндөгү орус адабиятынын орду» аттуу диссертациялык иш бул маселеге арналган адабияттаануу илиминдеги биринчи изилдөө болуп саналат. Биринчи жолу адабият таанууда орус тилдүү уйгур жазуучуларынын чыгармачылыгы орус классикалык адабияты менен улуттук уйгур адабиятынын идеялык-эстетикалык башаттарынын өз ара рецепциялык байланышынын таасири аркылуу талданды.

Изилдөөнүн илимий-теориялык мааниси.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөр уйгур элинин көркөм сөз өнөрүнүн доорлоштуруу маселесин тактоого материал болуп, маданияттагы жана адабияттагы агартуучулук иштерди мүнөздөгө, уйгур улуттук адабиятынын калыптануусундагы жана өнүгүүсүндөгү орус классикалык адабиятынын маанисин тактоого, уйгур элинин жаңы жана азыркы мезгилдеги адабиятынын идеялык-жанрдык түзүлүшүн мүнөздөгө кызмат кыла алат. Диссертациянын жоболору, алсак, уйгур адабиятынын тарыхын доорлоштуруу маселеси уйгур адабиятынын тарыхын мындан ары изилдөө, Борбордук Азиянын адабиятына орус адабиятынын тийгизген таасирин аныктоодо теориялык негиз катары кызмат кылат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Иштин илимий натыйжалары илимий жактан негизделген уйгур адабиятынын тарыхынын жазылышына жана аны дүйнөлүк адабияттын тарыхынын жалпы контекстине кирүүгө жардам берет. Бул материалдарды мектептерде жана жогорку окуу жайларында уйгур адабиятын окутууда пайдаланууга болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

– Бүгүнкү күндө уйгур адабиятынын тарыхын доорлорго бөлүштүрүү негизинен тилдик принципке таянып жасалгандыктан, уйгур адабиятынын өнүгүү баскычтарынын тарыхый-маданий жана идеялык-эстетикалык мыйзам ченемдүүлүгүн толугу менен көрсөтө албайт.

– Уйгур адабиятында өнүгүүнүн беш баскычын белгилөөгө болот:

1. Элдик оозеки чыгармачылык
2. V–X кылымдар – Байыркы уйгур адабияты
3. X–XV кк. – Алгачкы классикалык уйгур адабияты
4. XV–XIX кк. – Классикалык уйгур адабияты
5. XX–XXI кк. – Соңку уйгур адабияты.

– Орус классикалык адабиятынын гуманисттик салттары улуттук агартуу кыймылына байланыштуу каралып, уйгур маданияты үчүн актуалдуу мааниге ээ.

– XIX-XX кылымдардагы Россиянын маданиятынын идеялык-эстетикалык салттарынын таасири уйгур көркөм сөз өнөрүндө чындыкты типтештирүүдө реалисттик принциптердин өнүгүүсүнө шарт түзүп, улуттук адабияттын жанрдык-стилдик жактан баюусуна, кеңейүүсүнө түрткү болду.

– Уйгур жазуучулары биринчи иретте орус маданиятынан улуттук социалдык турмуштун коомдук-эстетикалык талаптарына жана эстетикалык көрүнүштөрүнө туура келген артефакттарды пайдаланышкан.

– Абдухалик Уйгур жана Лутфулла Муталлиптин көркөм чыгармаларынын поэтикасында классикалык чыгыш-мусулмандык, улуттук уйгур жана орус адабияттарынын салттарынын өзгөчө байланышы жүзөгө ашырылган.

– **Өзүнүн** мамлекеттүүлүгүнө ээ болбогон уйгур эли ар түрдүү өлкөлөрдө жайгашкандыктан, аймактык диаспоралардын көркөм сөз өнөрүнүн жана айрым чыгармалардын өнүгүшүнө башка элдердин таасири

байкалат. Мисалы, Кытайдын Синцзян-уйгур аймагындагы уйгур элинин адабияты Борбордук Азия аймагындагы уйгурлардын көркөм сөз өнөрү өзүнүн өзгөчөлүгү менен айырмаланат.

– Дүйнөгө болгон көз караш, тарыхый, маданий, диний абалдарга байланыштуу уйгур адабиятынын тарыхында кош тилдүүлүк таралып, ал көркөм чыгармалардын акындык өнөрүндө да орун алган.

– Орус жана уйгур элдеринин көркөм маданияттарынын байланыштарынын өнүгүүсү XX-кылымдын экинчи жарымында жаңы тарыхый, маданий жана чыгармачылык баскычына өттү. Уйгур жазуучуларынын орус тилдүү чыгармачылыгы пайда болду.

– Кыргызстандагы орус тилдүү уйгур адабияты И.М. Ибрагимовдун жана Э. Ибрагимовдун (Камил Момундун) адабий чыгармалары, аңгемелери аркылуу көрсөтүлгөн.

– И.М. Ибрагимов – орус тилинде жазган уйгур элинин биринчи жазуучусу, ошону менен бирге ал чыгармаларында уйгурлардын дүйнөгө болгон улуттук көз карашын чагылдырган.

– И.М. Ибрагимовдун чыгармаларында классикалык чыгыш адабиятына тийиштүү болгон, турмуштун философиялык негиздерин жана бул жашоонун оопасыздыгын сезүү аркылуу, үй-бүлөлүк баалулуктарды жана адамдардын жөндөмдөрүн ырастоо терең орун алган.

– Уйгур элинин дүйнөгө болгон улуттук сүрөттөөсү И.М. Ибрагимовдун «Балапан жана самолет» романында терең көрсөтүлгөн.

– Орус тилдүү уйгур жазуучусу И.М. Ибрагимовдун чыгармаларында уйгур элинин тарыхый, маданий жана чыгармачылык салттары жетиштүү деңгээлде чыгылдырган.

– Маданияттын ар кандай түрлөрү аркылуу көрсөтүлгөн Эмил Ибрагимовдун (Камил Момундун) чыгармалары адамгерчиликтин башаты жана турмушту терең түшүнүүсү менен айырмаланат.

– «Терезени такылдатуу» китебине кирген аңгемелерди социалдык-психологиялык деп аныктоого болот.

– Камил Момундун чыгармаларында улуттук уйгур башаты көп байкалбайт. Анын чыгармаларынын түзүлүшү классикалык чыгыш жана улуттук уйгур адабиятынан өзгөчөлөнүп турат жана модернизм, постмодернизм мезгилине жакыныраак.

– Камил Момундун чыгармалары анын атасы И.М. Ибрагимовдун чыгармачылыгы менен элдик баалулуктарга негизделген бирдиктүү руханий мүнөөдөлөр бириктирип турат.

– XX-кылымдагы уйгур элинин татаал тагдыры менен шарталган орус тилдүү уйгур адабиятынын пайда болуусу мыйзам ченемдүү кубулуш болгон.

– XX-кылымдагы орус тилдүү багыттагы уйгур адабияты модернизм жана постмодернизм негизине карата өз көз карашынын жана эстетикалык принциптеринин чагылдырылышын көрсөтөт.

– Дүйнөлүк башка улуттардын тил илиминин аркасында жаралган орус тилдүү уйгур адабияты толугу менен улуттун дүйнөгө болгон көз карашын чагылдыра албайт, ал эми автор-урбанисттердин чыгармаларында улуттук салттуу негиздерден кандайдыр бир четтөө орун алат.

Изилдөөчүнүн илимге кошкон салымы. Көрсөтүлгөн диссертацияда, бүткүл дүйнөлүк тарых-адабиятынын өнүгүү жолу менен байланышта уйгур адабиятынын өнүгүү баскычтарын автордук доорлоштуруу жүргүзүлөт.

Биринчи жолу XX-кылымдагы уйгур адабиятынын турукталышына жана өнүгүшүнө россиялык маданияттын көрсөтүлгөн таасири анык берилген, ошондой эле Кыргызстандагы орус тилдүү уйгур жазуучуларынын чыгармачылыгы изилдеген.

Диссертациялык иштин апробациясы. Диссертациянын маалыматтары эл аралык жана республикалык форумдарда, конференцияларда апробацияланган, басма сөз каражаттарында жарыяланган. Диссертация боюнча эл аралык жана республикалык төмөнкү форумдарда жана конференцияларда: Бишкекте, Алматыда, Душанбеде, Новосибирскте, Прагада, Эрзурумда, Пятигорскте докладдар окулган.

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда толук чагылдырылышы. Диссертациялык изилдөөнүн маалыматтары боюнча «XX-кылымдагы уйгур адабиятынын калыптануусундагы жана өнүгүүсүндөгү орус адабиятынын орду» деген илимий эмгек жарыяланган. (тираж 100 нуска, көлөмү 8,25 б.т.).

2014-2018 жылдары диссертациянын маалыматтары боюнча 10 макала жарыяланган. Кыргыз Республикасынын УАК сунуштаган мезгилдүү басмаларда 6 иш жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү:

Диссертация киришүүдөн, үч бөлүмдөн, алты параграфтан, корутундудан, тыянактардан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациялык иштин **киришүү** бөлүгүндө изилденип жаткан теманын актуалдуулук маеселеси көтөрүлүп, изилдөө объектиси жана предмети мүнөздөлүп, иштин методикалык негизи жана тажрыйбалык мааниси көрсөтүлгөн. Ошондой эле ишти апробациялоо жана изилдөөнүн жыйынтыктарын басылмаларда чагылдырылышы берилет.

Биринчи бап “Уйгур адабиятынын тарыхый-адабий өнүгүү жолу” деп аталып эки параграфка бөлүнөт.

Уйгур адабиятынын байыркы тарыхы болсо да, Борбордук Азия аймагында адабияттын өнүгүүсүндө маанилүү орунга ээ, бүгүнкү күнгө чейин илимий, тарыхый, адабий изилдөөлөр аркылуу жетишерлик изилдене элек. Уйгур адабиятынын тарыхы жана теориясы үчүн аны мезгилдештирүү, доорлорго бөлүштүрүү маселеси, уйгур элинин улуттук адабиятынын пайда

болушунун, калыптануусунун, өркүндөшүнүн ар бир мезгилдеги өнүгүү баскычын аныктоо болуп эсептелет.

Ушул убакытка чейин адабиятчылар тарабынан классикалык уйгур адабиятын доорлорго бөлүштүрүү маселесине илимий негиздөө бериле элек. Ошондуктан, каралып жаткан изилдөөнүн биринчи бөлүгү ушул абалды кароого арналган.

1.1. Байыркы мезгилден азыркы мезгилге чейинки уйгур адабиятынын өнүгүүсүн доорлоштуруу.

Уйгур адабиятынын изилдөө Ахмед Зияи, М. Хамраев, А.И. Нарынбаев, А.А. Баудунов, А.Т. Хамраевдердин эмгектери арналган.

1957-жылы адабиятчы А. Зияи биринчи жолу уйгур классикалык адабиятын төрт негизги доорго бөлгөн. доорлоштуруунун негизги белгилери катары А. Зияи көркөм чыгарманын тилин жана диндин таасирин эсептеген. Ошондо А. Зияидин ою боюнча уйгур адабиятынын биринчи доору жаңы эранын башталышынан, IX-X кылымдарга чейинки убакытты камтыйт, башкача айтканда, уйгур элинин арасына ислам дининин кеңири таркашына чейин. Бул доорго уйгурлардын төмөнкү этникалык чыгармалары кирет – “Чистани Эликбек”, “Хуанси Туанпет”.

Уйгур адабиятынын экинчи дооруна А. Зияи X-XIV кылымдарды киргизет, башкача айтканда, ал мезгилде уйгурлар буддизмден алыстат, ислам динин кабыл алышкан, ошону менен бирге уйгур адабиятында жана маданиятында буддизмдин элементтери сакталып калган. А. Зияи эсептегендей, бул мезгилде уйгур адабий чыгармаларына араб-перс сөздүктөрү керектүү деңгээлде таркай элек болгон жана уйгур тили өзүнүн баштапкы өзгөчөлүктөрүн таза абалында сактап келген.

Уйгур адабиятынын үчүнчү дооруна А. Зияи аз эле мезгилди, тактап айтканда, XIV-кылымдын биринчи жарымынан баштап, XV-кылымдагы Алишер Навоинин адабияттагы пайда болушуна чейин. Бул доор А. Зияи тарабынан ислам дининин жана араб-перси адабиятынын үстөмдүгү катары мүнөздөлөт, ал мезгилде уйгур, ошондой эле башка түрк элдеринин акындары өз чыгармаларын эне тилинде чыгарбай калышкан, ошол мезгилдеги адабий тил болбогон – фарси тилинде жазып калышкан.

Акырында, уйгур адабиятынын төртүнчү доору, А. Зияидын ою боюнча адабият дүйнөсүнө Алишер Навоинин келишинен башталып, XIX-кылымдын аягына чейин уланат. Бул доор уйгурлардын улуттук поэзиясынын кайрадан жаралышы, чет элдик тилдерди өздөштүрүүдөн баш тартуу жана башка көрүнүштөр менен мүнөздөлөт.

Биздин көз караш боюнча, А. Зияи негиз кылып алган лингвистикалык принциптер адабиятты доорлоштуруунун жалгыз түрдөгү ыкмасы катары кызмат кыла албайт.

Адабияттын тарых элдин тарыхы менен ажырагыс байланышта. Адабиятчы Мурат Хамраевдин ою боюнча, эгер тарыхый көз караш менен карала турган болсо, уйгурлардын классикалык адабияты эки чоң доорго бөлүнүшү керек. Биринчи доор X-XI кылымдардан башталып, XV-XVI-

кылымдарга чейин уланат. Бул доорго өзбек, казах, түркмөн жана башка түрк тилиндеги элдер өздөрүнчө улут катары бөлүнө элек болчу, жалпы “түрк эли” деп аталган уруулардын коомуна киришкен.

Тарыхый-маданий жагынан караганда бул мезгилди жалпы түрк адабиятынын доору катары атаса болот.

Уйгур адабиятынын экинчи доору катары XV-XIX кылымдар белгиленет, башкача айтканда, бул мезгил – уйгурлардын улут катары түзүлүшү жана өздөрүнүн улуттук адабиятын жаратышы.

Мурат Хамраевдин доорлоштуруу ыкмасы менен макул болбоого болбойт, ошону менен бирге уйгур элинин пайда болушу менен кошо жаралган элдик оозеки чыгармачылыкты, элдин тилинин жана жазуу өнөрүнүн тарыхый пайда болушун, биринчи адабий эстеликтерди жана, албетте, тарыхый мезгилдерге байланыштуу көрүнүштөрдү сөзсүз түрдө эске алыш керек.

Бүгүнкү күндөгү уйгур адабиятын доорлоштуруунун абалын изилдеп көрүп, уйгур элинин тарыхый-маданий өнүгүүсүнүн абалы менен салыштырып, улуттук адабияттын өнүгүү жолун биздин көз караштагы доорлоштурууну сунуштайбыз:

1. Элдик оозеки чыгармачылык
2. V–X кылымдар – Байыркы уйгур адабияты
3. X–XV кк. – Алгачкы классикалык уйгур адабияты
4. XV–XIX кк. – Классикалык уйгур адабияты
5. XX–XXI кк. – Соңку уйгур адабияты

Уйгур адабиятынын өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгү жалпы дүйнөлүк адабияттын өнүгүү жолу менен жетишеерлик салыштырмалуу. Байыркы мезгил, орто кылым, өзүнүн гүлдөгөн убакыты, адабияттын начарлоо жана демократизация мезгили жана жаңы уйгур адабиятынын пайда болуу доору.

Көрсөтүлүп жаткан доорлоштуруу тартиби байыркы замандан азыркы мезгилге чейинки уйгур адабиятынын өзгөрүштөрүн бир калыпка келтирүү жана айырмалануучу белгилерине карата түркүмдөргө бөлүү аркылуу, тарыхый-маданияттык өзгөчөлүгүндө жана өнүгүүсүндө уйгур адабиятын бирдиктүү феномен катары көрсөтүүгө арналган биринчи аракет болуп эсептелет.

1.2. Уйгур жазуучуларынын агартуу ишмердигине орус көркөм маданиятынын тийгизген таасири.

Өткөн мезгилдин мыкты салттарын сиңирип алган совет доорундагы уйгур адабияты, Советтер союзунун улуттук адабияттарынын тажрыйбасына таянып, андан ары да өнүгүү жолунда болгон. Советтик уйгур адабиятынын ар кандай түзүлүшүнүн жана түрүнүн өнүгүү жолдору, Синцзян уйгур адабиятынын калыптануусуна жана өнүгүүсүнө үлгү болду.

Синцзяндын уйгур жазуучулары жана акындары советтик жазуучулардын чыгармачылыгынан тарбия алышкан, анын аркасынан алардын чыгармаларынын руханий жана көркөмдүк деңгээли жакшырган,

турмуштун чындыгын чыгалдыруудагы көркөм ыкмалары жана чеберчиликтери арта баштаган. Совет адабиятынын уйгур синцзян адабиятына болгон таасиринин күчү, анын жогорку руханий-көркөмдүк татыктуулугу жана чыгармачылык өнөрү менен аныкталат. Бул маселелердин баары Зия Самеди, Лутфулла Мутталип, Зунун Кадыри деген жазуучу жана акындардын чыгармачылык жолдорунда кенен жарык көрдү. Орус адабиятынын күчтүү таасиринин аркасында жаңы уйгур адабияты кыйшайбастан турмуштун чындыгын чагылдыруу багытында өнүгө баштады.

Бул жылдары В. Маяковскийдин, Демьян Бедныйдын ырларын көркөм котормо кылууга биринчи аракеттер көрүлө башталды. Л.Н. Тойстойдун аңгемелерин, А.С. Пушкиндин, М.Ю. Лермонтовдун ырларын биринчи которуулар пайда болду. 1931-жылы уйгур тилинде М. Горькийдин аңгемелери басмадан чыгат, ал эми 1934-жылы «Мать» романы чыгат алар көптөгөн уйгур жазуучуларынын чыгармачылыгына терең таасир көрсөтөт.

30-40-жылдардагы уйгур жазуучуларынын жана акындарынын чыгармаларында таптакыр жаңы руханий ойлордун себептери пайда болду, турмуштун чындыгын көркөм сөз аркылуу чагылдыруунун кенен жолуна чыгуу аракети аныкталды, мурунку адабияттын тематикалык жана жанрлык чектелүүсүн жаңы тарыхый жана идеялык негизде басып өтүү белгиленди. Адабият жаңы турмушка таасирлүү кирише баштады. Натыйжада, адабият максаттуу багытта өнүктүү жана уйгур демократиялык адабиятынын салттары жаңыча кабыл алынды.

Уйгур поэзиясынын жаңылануусу бардык тараптан жүргүзүлдү, көркөм чыгармалардын мазмунун жана түзүлүшүн камтыды, эски поэзиянын пайдалануу менен, жаңылануу ыкмаларын издөө жолу менен жаңы мазмунду түзүүгө багытталды.

XX-кылымдын 30-жылдарындагы уйгур акындарынын чыгармаларында орус адабияты менен тыгыз чыгармачылык байланышта болушунун аркасында, эмгек, эркиндик үчүн күрөш, теңдик маселелери даңкталган орус революциялык ырлар менен тематикалык бирдикте өнүгүүсүнө биз күбө болобуз.

Орустардын жана башка элдердин жазуучуларынын чыгармаларын окуп, үйрөнүп, изилдөө аркылуу, уйгурлардын жазуучулары жана акындары көркөм чеберчилик өнөрүндө тажрыйба жана билим алышты, чыгармачылык негизде көркөм сүрөттө ыкмаларын өздөштүрүштү.

Түрк тилдүү элдердин азыркы мезгилдеги адабиятына орус адабиятынын пайдалануу таасири, анын жаңы жанрлардын жаралышына жана өнүгүүсүнө болгон таасири талашсыз. Бул абал өзгөчө поэзияда жакшы көрүнөт, анда орус ырларынын эң жакшы түрлөрү түрк акындары, анын ичинде уйгур акындары тарабынан жакшы өздөштүрүлгөн.

Уйгур жазуучулары, орус жана совет адабияттары менен таанышуу аркылуу, көркөм чеберчилик тармагында керектүү тажрыйба жана билим ала алышкан. Бул өзгөчө поэзияда жакшы көрүнөт, анда уйгур акындары орус ырларынын мыкты түзүлүштөрүн өздөштүрүп алышкан.

Биринчи бап боюнча корутунду:

Улуттук адабият процессин жана азыркы мезгилдеги көркөм сөздүн абалынын мыйзам ченемдүү өнүгүүсүн түшүнүүдө, уйгур элинин адабиятын доорлоштуруу бирден бир негиз болуучу маселе болуп эсептелет.

Мындай доорлоштурууну бүткүл дүйнөлүк адабият процесси менен байланышта жүргүзүү керек. Биз тараптан жүргүзүлгөн иш-аракет төмөнкүдөй, бөлүүгө мүмкүнчүлүк берди: а) элдик оозеки чыгармачылык; б) байыркы уйгур адабияты; в) алгачкы классикалык уйгур адабияты; г) классикалык уйгур адабияты; д) соңку уйгур адабияты.

Уйгур элинин агартуу ишинин өнүгүүсүндөгү идеялык- эстетикалык зарылчылыгы улуттук интеллигенциянын көңүлүн, жазуучуларды кызыктырган, баарынан мурда элдик идеяларды жана адамдардын түпкү максатын канаатандырууга багытталган орус маданиятына жана совет доорундагы адабиятына бурган.

Азыркы мезгилдеги адабияттагы жаралган жалпы жаңы суроолор жана улуттук турмуштун өзгөрүп турган мазмуну, жанрлык түзүлүштүн жана уйгур элинин демократиялык адабиятынын өздөштүрүүсүн мыйзам чечинде шарттады.

Экинчи бап “Улуттук уйгур адабиятынын турукташындагы жана өнүгүүсүндөгү ХХ-кылымдын 30-40-жылдардагы жазуучу-агартуучулардын орду жана ролу” деп аталып эки параграфка бөлүнөт.

Европа мамлекеттеринде жаралган агартуучулук кыймылы ар кайсы улуттун маданиятына өзүнчө убакыт чектеринде жана бөтөнчө өзгөчөлүктөрү менен таасир кылган.

Россияда агартуучулук максаттарынын негиздери: жаш муундарды тарбиялоо, мекенди сүйүү сезимдерин күчөтүү, ар бир адамды мамлекетке кызмат кылуусу аркылуу баалоо.

Борбордук Азия аймагында агартуучулук кыймылы XIX-кылымдын аягына жана ХХ кылымдын башына туура келип, улуттук боштондук кыймылы жана мамлекетүүлүктүн турукталышы жөнүндөгү маселелерге байланыштуу болгон. Чыгыш элдеринин агартуучулук кыймылы Европалык кыймылдардан кийин пайда болгонуна байланыштуу, алардын идеялык-эстетикалык таасиринде болгон.

Борбордук Азия элдеринин геосаясий жана тарыхый, маданий байланыштары, аларга россиялык маданияттын таасир беришине себепкер болду, себеби алардын жетишкендиктери улуттук маданияттагы жаралып жаткан агартуучулуктун талаптарына туура келген.

Уйгур агартуучулары европалык мектептерди уюштурууга демилгечи болушкан (Кутлук Хаджи Шавки, Абдухалик Уйгур, Мамтили Тавпик, Ним Шахит Армия ж.б.), биринчи театрды ачышкан (Касимжан Камбари, Лутфулла Муталлип), өздөрү гезит чыгарышкан, редактор болушкан (Кутлук Хаджи Шавки, Ним Шахит Армия, Л. Муталлип), окуу китептеринин (Абдикадир бинни Абдуварис Кашгари), поэтикалык жыйнактардын автору болушкан, дүйнөлүк, орус, советтик көркөм адабияттарынын эң

мыктыларын эне тилине которушкан (Абдухалик Абдрахман Уйгур, Зунун Кадирий, Лутфулла Муталлип), ошондой эле пьеса, музыка жазышкан, режиссура коюшкан, өздөрүнүн ырларын аткарышкан (Ним Шахит Армия, Зия Самадий, Зунун Кадирий, Касимжан Камбари).

Акын-агартуучулар дүйнөлүк маданияттын жетишкендиктерин уйгур элинин энчисине жеткирүү үчүн бир далай күчтөрүн жумшашкан: ар кандай элдердин тилдеринен мыкты илимий эмгектерди жана көркөм чыгармаларды, белгилүү мугалимдердин, философтордун, социологдордун эмгектерин которушкан.

Ошол мезгилде араб, таджик-перс, өзбек, татар жана башка тилдерден котормолорду жүргүзүү салт болуп калган. Белгилей кетсек, реалисттик уйгур адабиятынын негиздөөчүлөрүнүн бири Абдухалик Абдрахман Уйгур, А. Толстойдун «Анна Каренина» романын уйгур тилине которгон. Тилекке каршы, Абдухалик Уйгурдун көпчүлүк адабий мурасы, алардын ичинде «Анна Каренина» романынын котормосунун кол жазмасы Турфан шаарында желдеттер тарабынан өрттөлгөн.

Абдукадир Кашгари, Кутлук Хажи Шавки, Мамтили Тавпик, Абдухалик Абдрахман Уйгур, Ним Шахид Армий, Лутфулла Муталлип, Билал Азизий, Касимжан Камбари, Ибрахим Турди жана башка көптөгөн жазуучу, акындардын атысыз уйгур элинин байыркы жашоосун, өнүгүү жолун, өз убагындагы алдыңкы ойлору жөнүндө терең билим алуу мүмкүн эмес.

2.1. Абдухалик Уйгурдун чыгармачылык ишкердиги: уйгур элинин акын-новаторунун көркөм дүйнөсүнүн калыптануусундагы орус маданиятынын мааниси.

Уйгурлардын улуттук агартуучулук кыймылында Абдухалик Абдрахман Уйгур өзгөчө орунду ээлейт. Ал азыркы мезгилдеги реализмге быгатталгап уйгур адабиятынын негиздөөчүлөрүнүн бири. Өзүнүн чыгармачылыгында А. Уйгур агартуучулук көз карашынын негизинде адамга тиешелүү маанилүү маселелерди, анын коомдогу орду, уйгур элинин өнүгүү келечеги, мекенин сүйүү, адамгерчилик, дүйнөнү жана элдин күнүмкү турмушун илимий негизде түшүнүү маселелерин көтөрөт.

Абдухалик Уйгурдун дүйнөгө болгон көз карашы анын мезгилинде орун алган ар түрдүү маселелерди өзүнө камтыйт. Ойчулду, адамдын турмушундагы көйгөйлөр, анын коомдогу орду, уйгур коомунун өнүгүү келечеги, мекенге берилгендик жана адамгерчилик жөнүндөгү көйгөйлөр, турмуш жана эл көтөргөн дүйнө түзүлүшүн илимий негизи жана башка маселелер кызыктырат.

Абдухалик Уйгур уйгур поэзиясына орус поэзиясынан жаңы түрлөрдү, акындык ыкмаларды жана түзүлүштөрдү өздөштүрүп киргизген.

Абдухалик Уйгурдун чыгармачылык мурасына төмөнкү жыйнактар таандык: «Абдухалик Уйгур шеирлиридин талланма» (Урумчи, 1981), «Абдухалик Уйгур шеирлири» (Урумчи, 1987), «Ойган» (Алматы, 2011).

Жеткиликтүү денгээлде айтууга мүмкүн, Абдухалик Уйгур өзүнүн чыгармаларында көркөмдүүлүк түрүндө турмуштун социологиялык изилдөөсүн жүргүзгөн. «Истимас», «Уйгурум», «Көңүл нашими», «Һар», «Парчилар» деген ырларында акын уйгур элинин оор турмушун, экономикалык, маданий жактан артта калуунун, саясий укуксуздуктун себептерин ачып көрсөткөн. Акындын чыгармаларынын идеясы, ойчул тарабынан терең кайгы тартуу аркылуу пайда болуп, чындык, келечектеги тилектери менен толукталган.

2.2. Лутфулла Муталлиптин чыгармачылыгындагы дүйнөлүк жана орус маданиятынын көркөм элеси.

Жаңыланууга багыт алган акын, Синцзяндагы бүгүнкү уйгур адабиятынын негиздөөчүлөрүнүн бири Лутфулла Муталлиптин аты 30-жылдардын аягында, 40-жылдардын башында жалпыга абдан белгилүү болгон. 23 гана жыл жашаса да, акындык ойдун туу чокусуна жеткен. Л. Муталлип турмуштун чындыгын изилдеген жана чагылдырган күчтүү, өзгөчө чара катары акындык көркөм сөзгө өтө чоң маани берген.

XX-кылымдагы турмуштун жаңы шарттарында, уйгур элинин улуттук өз мүдөөсүн түшүнүү үчүн, азыркы замандын чындыгын коомдук-эстетикалык өздөштүрүү үчүн жаңы түзүлүштөрдү талап кылган. Ошондуктан, уйгур элинин жазуучу-агартуучулары тажрыйба алуу үчүн дүйнөлүк адабияттын, адегенде орус адабиятынын жетишкендиктерине кайрылышкан. Улуттук агартуунун өзгөчөлүктөрүнө ылайык, уйгур элинин боштондук үчүн күрөш жүргүзүүсүнө байланыштуу, адабиятта коомдук маанилүү максаттарга өзгөчө көңүл бурулат. Буга байланыштуу, жалаң гана орус классикасы эмес, совет доорунда түптөлгөн адабияттын да жаңы мүнөздөмөлөрү керектелди.

Жуковский менен Пушкинди окуп жүрүп, Л. Муталлип балладалар менен таанышып, албетте, бул таанышуу уйгур акыны үчүн изи жок калбайт. 1942-жылы Л. Мутталип биринчи жолу «Сүйүү жана жек көрүү» деген балладаны жазат жана уйгур элин жаңы жанр менен тааныштырат. Кийинчерээк бул жанр башка акындардын чыгармаларында да орун алат.

Балладаны жазууда Л. Муталлип өзүнө жаңы болгон жанрдын бардык эрежелерин колдонот: ал кыскача лирикалык-эпикалык ыр түрүндө жазылган чыгармасын түзөт, анда тарыхый же турмуштагы мүнөздөмөлөрдүн мазмуну ачык айкын чагылдырылат, ошону менен бирге автордун, каармандардын сезимдери орчундуу орун ээлейт жана мифтерден алынган темалар жана каармандар далай ирет пайдаланылат.

В. Маяковскийдин жаңыланууга болгон багыты, акындын ишеними боюнча акындык тилдин жаңы мүмкүнчүлүктөрүн ачты, анын көптөгөн жолун жолдоочуларга көркөм сүрөттөмөнү пайдаланууга жардам берди, ал өзүнүн өзгөчөлүгү менен, укмуштудай күчү менен таң калтырат. Л.Муталлип жаңы советтик адабияттын жана поэзиянын өнүгүшүнө В. Маяковскийдин аныктоочу таасири тийгенин өзгөчө белгилеген.

В.Маяковскийдин поэзиясы менен таанышуунун натыйжасында, Л.Муталлип орус акынынын поэтикалык саптарды бөлүктөргө бөлүү шатыча жолун өздөштүргөн. Л. Муталлип өзүнө керек болгон ыр түрүндө жазылган саптарды ритмикалык, интонациялык иретте бөлүүгө бат эле үйрөнүп алат.

Л. Муталлип үчүн байкоо жүргүзүүнүн кенендиги, поэзия кучагына чоң турмуштук материалдарды киргизүү, ошону менен темаларынын өзгөчө түрдүүлүгү: эркиндик жана биримдик, демократия жана социализм, мекенди сүйүү жана улут аралык биримдик, коомдун өнүгүшүнө табигый шарт болгон – эмгек.

Экинчи бап боюнча корутунду:

Европалык мамлекеттерде жаралган агартуучулук кыймылы ар түрдүү улуттук маданияттарында өзүнүн мезгил чектери жана бөтөнчө өзгөчөлүктөрү менен орун алган. Чыгыш элдеринин агартуучулук кыймылы Европадагылардан кийинирээк жаралган, ошондуктан алардын идеялык-эстетикалык таасиринин алдында болгон. Бирок Борбордук Азиядагы агартуучулукта Россиянын маданияты өзгөчө орунду ээлеген, бул геосаясий жана тарыхый-маданий мүнөздөгү өзгөчөлүктөр менен шартталган.

Лутфулла Муталлип уйгур поэзиясына жаңы жанрды (баллада), поэтикалык түзүлүштү (В. Маяковскийдин шатычасы) жана өзгөрүп турган турмуштун мазмунун чагылдырууга мүмкүнчүлүк берген поэтикалык ыкмаларды киргизген.

Уйгур адабиятында улуттук адат, салттарды сактоо, ошону менен бирге кандайдыр бир жаңылыктарды киргизүү суроолору, башка өлкөлөрдүн өнүккөн адабиятынын ага болгон таасирин, башка элдердин көрүнүктүү көркөм сөз чеберлеринин чыгармаларын окуп-үйрөнүү маселелери менен тыгыз байланышта болгон.

Уйгур адабиятынын биринчи аз сандагы тобу жаңы улуттук адабияты жаратууда, башка элдердин адабиятынын тажрыйбасына таянышкан. Баштапкы мезгилде алар пайдаланууга мүмкүн болгон түрк тилдүү элдердин адабиятын үлгү катары пайдаланышкан, мисалы алардын ичинде татар, казах, өзбек адабияттары болгон. XX-кылымдын 30-жылдары тажрыйбанын маанилүүлүгүн түшүнүүгө орус адабиятынын таасири күчөй баштайт, жазуучулар бул суроону тереңирээк көңүл бөлүү жана максаттуу багытта пайдалана баштайт. Тажрыйба алуунун аракетине ошол мезгилде жаратылган котормолор көп жардам кылат. Белгилей кетүүчү нерсе, биринчилерден болуп акындардын чыгармалары, андан кийин кара сөз, драматикалык чыгармалар которулган. Бул абал, кара сөз чыгармаларына караганда бир топ аны да өнүгүп келе жаткан поэзиясынын улуттук каада-салттары чоң таасир кылгын уйгур элинин акындык аң-сезиминин өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу болуш керек.

Уйгур жазуучулары орус жазуучуларынан жалпы элдик көз карашка жакын болгон жашоо турмушту чындыкка жакын көркөм сүрөттөөнү үйрөтүшөт. Алар, биринчиден, А. Пушкин, М. Горький, В. Маяковскийдин чыгармаларына кайрылышкан, бул кайрылуунун натыйжалары XX-

кылымдын уйгур адабиятынын баштапкы баскычында орун алганы ачык айкын көрүнүп турат. Орус акынынын ийгиликтүү таасири стилистикалык издөөлөрдө орун алды. У. Мухаммади, А. Уйгур, В. Маяковскийдин жолун жолдошуп, шатыча түрүндө жазышкан. Бирок эң негизгиси, албетте, уйгур акындары өздөрүнүн ырларында чечендик ыкмаларды, эл кызыккан маселелерди чагылдыруу, аларды ыр аркылуу элге шаңдуу жеткирүүнү үйрөнүшкөн.

Уйгур поэзиясынын жаңылануу багытынын көрүнүшүнүн бири бул лириканын жаңы түрлөрүнүн пайда болушу. Уйгур элинин жазуу поэзиясына анча мүнөздүү болбогон, табиятка байланыштуу лирика кеңири тарайт. Алар А. Хожамбердиевдин, М. Иминовдун жана башкалардын калемине таандык. Бул жерде да классикалык орус поэзиясынын таасири орун алган.

Россиянын көркөм маданияты уйгур адабиятын идеялык-тематикалык көлөмүн гана эмес, ошондой эле жашоо турмуштун өзгөрүп турган мазмунун көркөмдүк сүрөттөмөнүн түрлөрүн жана ыкмаларын чагылдырууну байытты.

Үчүнчү бап «Кыргызстандын орус тилдүү уйгур жазуучуларынын чыгармаларынын идеялык-эстетикалык өзгөчөлүктөрү» деп аталып эки параграфка бөлүнөт.

Өзүнүн мамлекеттүүлүгүнө ээ болбогон уйгур эли ар түрдүү мамлекеттердин аймагына тарап кеткен, албетте, элдердин жашоо шарты аймактык диаспоралардын көркөм адабий сөздөрүнө, кээ бир чыгармаларына тийиштүү таасирин көрсөтөт. Кытайдын Синцзян-Уйгур областынын уйгур адабияты, Борбордук Азия аймагында жашаган уйгурлардын көркөм сөзүнө караганда өзгөчө белгилери бар.

XX-кылымдагы драматикалык, социалдык-саясий окуялар уйгур элинин бир бөлүгүнүн Кытайдан СССРдин аймагына көчүп келүүсүнө көмөктөш болду.

Өзүнүн тарыхый, маданий тамырларын сактоо менен уйгур диаспорасы совет коомунун аймагындагы жалпы социалдык-идеологиялык, маданий, билим берүү мейкиндигинде жашап келди.

Орус жана уйгур элдеринин көркөм маданияттарынын өз ара байланыштарынын өнүгүүсү, XX-кылымдын экинчи жарымында жаңы тарыхый-маданий жана эстетикалык баскычына чыкты.

XX-кылымдын экинчи жарымда Советтер Союзунун аймагында орус тилдүү адабиятын феномени пайда болот. СССРде жашаган ар түрдүү элдердин өкүлдөрү, орус тилинде билим алышып, россиялык маданияттын күчтүү таасиринде болушуп, өздөрүнүн чыгармаларын орус тилинде жаза башташкан.

XX-кылымдагы тарыхтык, адабияттык өнүгүүдө – белгилүү көрүнүш бул В. Санги, Ю.С. Рыхтеу, А. Неркаги, Ю. Шесталов, Е. Айпина, Ф. Искандер, Т.Зульфикаров, Т.Пулатов, А. Алимжанов жана башка жазуучулардын чыгармачылыгы болду.

Кыргызстанда өз чыгармаларын орус тилинде чыгарышкан жазуучулар: Ч. Айтматов, М.Байджиев, У. Токомбаев, Ч. Нусупов, К. Омуркулов, Д. Садырбаев, И. Лайлиева ж.б. болду.

Кыргызстандын орус тилдүү уйгур адабияты И.М. Ибрагимовдун, Камиль Момундун проза жана сценарийлери менен, Ж. Шариповдун акындык чыгармачылыгы менен белгиленген.

3.1. И.М. Ибрагимовдун прозасынын көркөм дүйнөсү.

И.М. Ибрагимов уйгур улутунун орус тилинде жазган биринчи жазуучусу болду, ошону менен анын чыгармачылыгы орус тилиндеги окурмандар үчүн уйгур маданиятынын дүйнөсүнө өзүнчө бир терезе болуп калды.

Чыгармачылыкты түзүүгө негиз болгон орус тили, бакытка жараша, жазуучунун улуттук өзгөчөлүгүн өчүрүп койгон жок, тескерисинче өз элинин акыл-ой мүдөөлөрүн, мындан мурун белгисиз болгон боёк нурларын, башка көз караш менен жарыкка чыгарды.

И.М. Ибрагимов өзүнүн чыгармачылыгында орус тили аркылуу өзүнө жакын болгон маданият дүйнөсүн, уйгурдардын табигый сылыктыгын, алардын эмгекчилдигин, курчап турган дүйнөнүн сүрөттөрүн түзгөн улуттук элестерди жана метафораларды белгилөө менен курчаган ааламды туура түшүнүшүн көрсөтүүгө керектүү аракеттерин жумшайт.

Өзүнүн чыгармачылыгы жөнүндө ой жүгүртүп, И.М. Ибрагимов мындай дейт: «Жапайы карагаттын даамы» романы, «Тегирмендердин топ жылдызы» повести, «Илегилектин тумшугундагы бешик», «Балапан жана самолет» романдары – бул «жөнөкөйлөр» же «кичинекейлер» деп аталган адамдардын бул турмушта өзүнүн татыктуу ордун табуу үчүн өтө кыйын, кээ бир учурда драматикалык изденүүлөрү жөнүндө менин ой толгоом. Бирок табигатта (буга мен терең ишенем) «жөнөкөйлөр», «жөнөкөй эместер», «кичинекейлер», «чоңдор» деп бөлүнгөн адамдар жок. Ар бир адам – татаал чөйрө, ал эми жалпы адамдар – аалам, ал жерде бардыгы өз ара байланышта жана өзгөчөлүктө».

«Балапан жана самолет» романы өзүнчө эле уйгурдардын «Соломоновдун үлгү насыяты» – жазуучу Исраил Ибрагимовдун көркөм проза чыгармаларынын эң көлөмдүүсү. Бул өзгөчө бир фольклордук-адабияттык сага, өз эли үчүн, адамдар үчүн, жалпы ар киши үчүн чексиз мээримдүүлүктүн курчоосун, ошондой эле алар үчүн сыздаткан кайгынын жаралышын көрсөтөт.

Орус тилдеги уйгур жазуучусу И.М. Ибрагимовдун чыгармаларында дүйнөгө болгон улуттук көркөм көз караштын өнүгүү баскычтары изи жок жоголуп кетпейт, тескерисинче, бүт дүйнөлүк маданияттын жетишкендиктери менен өздөрүн көркөм байыткан азыркы мезгилдин жазуучуларынын чыгармаларында алар керектүү деңгээлдеги чыгармачылык менен кайрадан чагылдырылат жана жаңы түшүнүк менен камсыздалынат. И.М. Ибрагимовдун чыгармалары дүйнөгө болгон чыгыш элинин көз карашын, классикалык, адегенде орус адабиятынын салттарын,

модернизмдин жана постмодернизмдин эстетикалык мүнөздөрүн татаал талдоосу менен мүнөздөлөт.

3.2. Адам жана коом Эмил Ибрагимовдун (Камил Момундун) психологиялык прозасында.

Кыргыз Республикасынын кинематографистер союзунун мүчөсү, сүрөтчүлөр союзунун мүчөсү Эмил Ибрагимов, эрте келген ажалынан кийин, өзүнүн чыгармасын, жазылып бүтпөгөн чыгармаларын, ар кайсы жанрдагы жазылмаларды калтырган. Алардын баары ал өлгөндөн кийин, анын атасы тарабынан чыгарылган. «Жаркыроо» деген китепке киргизилген. Китепте өмүр баяны, психологиялык аңгемелери (психиатриялык ооруканадан жазылган каттар), киносценарийлер, эссе, графикалык сүрөттөр көрсөтүлгөн.

Камил Момундун социалдык-психологиялык аңгемелери, биринчи жолу «Терезени такылдатуу» китебинде жарыяланган, алар лирикалык-драматикалык көңүл эргитүү менен курчалган, анын борборунда жалгызчылыкка туш болгон адамдын тышкы дүйнө менен кагылышуусу, ал эми китептин аталышы эле тышкы кырдаалдардын алдында адамдын психикалык коркунучу, ошону менен катар жакшылыкка болгон ишеними көрсөтүлөт.

«Терезени такылдатуу» китеби жөн эле ар кандай аңгемелердин жыйнагы эмес, ал турмуш жолунун четинде калып калган каарман автордун лирикалык-драматикалык ички сырлары.

Чындык турмуштун социалдык адеп-ахлактын келишпестиктерин реалисттик түрдө сүрөттөө, адамдын психологиялык карама-каршылыктарын автор көңүл эргиткен адамгерчилик аркылуу чечет, бирок анын арасында жер жүзүндөгү жашоосунда адамдын кайгылуу турмушу сезилип турат.

Камил Момундун чыгармаларында көрсөтүлгөн көркөм дүйнөсүндө уйгурлардын улуттук башаты анча ачык көрсөтүлгөн эмес. Анын чыгармалырынын стилистикасы да чыгыштын классикалык салттарынан жана уйгурлардын улуттук адабиятынан оңочо турат.

Бирок муундан муунга берилүүчү, улуттук маданият менен калыпталган адамгерчилик салттары автордун ички дүйнөсүнүн негизи болуп калды жана адамзаттын турмушундагы эң башкы негиздерге кайрылуучу жакшылык менен адилеттүүлүк, Камил Момундун көркөм чыгармаларындагы жашыруун негиз болуп калды.

К.Момундун чыгармаларындагы нагизги ойлор, чындыкка багытталган психологиялык жазууларынын түрлөрү жана ыкмалары, анын атасы И.М. Ибрагимовдун чыгармачылыгын менен бириктирип турат, ал эми экөө биригип, XX-кылымдын адамынын рухий изденүүлөрүн жана жалпы дүйнөлүк адабиятынын катарында орус тилиндеги уйгур адабиятынын доорлордогу баскычтарындагы өнүгүүсүн чагылдырышат.

Үчүнчү бап боюнча корутунду:

Орус жана уйгур элдеринин көркөм маданияттарынын өз ара аракеттенишинин жүрүшү XX-кылымдын экинчи жарымында жаңы тарыхый-маданий жана эстетикалык баскычына чыкты.

XX-кылымдын экинчи жарымында бирдей идеологиялык негиздеги, маданият чөйрөсүндө, билим берүү мейкиндигинде негизделген бирдиктүү мамлекеттик түзүлүштөгү ар кандай улуттардын маданияттарынын өзгөчө аракеттенүү шартында адабияттык өзгөчөлүк – түрдүү элдердин өкүлдөрүнүн орус тилиндеги чыгармачылыгынын пайда болушу.

Орус тилинде жазган уйгур жазуучулары анча көп эмес. Кыргызстандагы уйгурлардын орус тилиндеги адабияты И.М. Ибрагимовдун жана Камил Момундун прозалары жана сценарийлери аркылуу көрсөтүлгөн.

И.М. Ибрагимов орус тилинде жазган биринчи уйгур жазуучу болгон, бул жагынан анын чыгармачылыгы орус тилиндеги окурмандар үчүн уйгур маданиятынын. Анын чыгармачылыгы чечүүнү талап кылган маселелердин азыркы күндөгү маанилүүлүгү жана барктуулугу, өзүнүн каармандарынын акыл-ой дүйнөсүнө адаттагыдай кызыгуу, баяндаманын кыймылдуулугу жана так түшүндүрмөсү, сапаттуу, оозеки сөздөрдүн кубулушуна таянган жазуучулук тили менен айырмаланат. Классикалык чыгыш адабиятына тиешелүү болгон, жер бетиндеги опасыз жашоонун маанисин жана турмуштун философиялык негиздерин түшүнүү аркылуу үй-бүлөлүк баалулуктарды жана адамдардын иштеринин маанилүүлүгүн ырастоо, И.М. Ибрагимовдун чыгармачылыгында орчундуу орун ээлеген.

XX-кылымдын аягындагы маданиятта болгон рухий-эстетикалык издөөлөр өзүнүн ишке ашыруусун «Илегилектин тумшугундагы бешик» романынан тапты. Роман көп пландуу, көп түрдүү баяндама, бир нече он жылдыкты өзүнө камтыйт. Бул көп тармактуу, татаал жанрдын түрү, мында мелодрама, кайгылуу трагедия, кылмыштуулук, күлкү, тамаша, терең ойлонткон философиялык ой жүгүртүүлөр, өткөн жылдар, аткарылбаган максаттар жөнүндө өкүнүү менен эскерүү орун алган.

И.М. Ибрагимовдун көпчүлүк чыгармаларында уйгур маселеси негизги мазмунун түзбөйт, жазуучунун дүйнөгө болгон көз-карашы, биринчиден автор баяндамачынын элеси аркылуу, улуттук жаратылышты таанууну негизге алып, орточо кайдыгер мазмундагы жазуу болот.

Уйгурлардын ааламды көркөм сүрөттөгө болгон улуттук мамилеси өзгөчө И. Ибрагимовдун «Балапан жана самолет» романында өтө жакшы чыгалдырылган. «Балапан жана самолет» романы уйгурлардын өзүнчө эле «Соломоновдун үлгү-насыяты». Жазуучу Исраил Ибрагимовдун көркөм прозасынын эң көлөмдүү жана жагорку деңгээлдеги чыгармасы. Бул өзүнчө бир фольклордук-адабияттык сага, өз эли үчүн, адамдар үчүн, жалпы ар бир киши үчүн чексиз мээримдүүлүктүн курчалышын, ошондой эле алар үчүн жүрөк сыздаткан капалыктын жаралышын баяндаган чыгарма.

Кыргыз Республикасынын кинематографистер союзунун мүчөсү, сүрөтчүлөр союзунун ардактуу мүчөсү Эмил Ибрагимов, эрте келген ажалынан кийин, жазылган, жазылып бүтпөгөн чыгармаларын, ар кандай жанрдагы жазылмаларын калтырган. Алардын баары ал өлгөндөн кийин, анын атасы тарабынан чыгарылган «Жаркыроо» китебине киргизилген. Китепте өмүр баяны, психологиялык аңгемелери (психиатриялык

ооруканадан жазылган катар), киносценарийлер, эссе, графикалык сүрөттөр көрсөтүлгөн. Камил Момундун социалдык-психологиялык аңгемелери биринчи жолу «Терезени такылдатуу» китебинде жарыяланган, алар лирикалык-драматикалык көңүл эрчитүү менен курчалган, анын борборунда жазгызчылыкка туш болгон адамдын тышкы дүйнө менен болгон кагылуушусу, ал эми китептин аталышы эле тышкы кырдаалдардын алдында адамдын паникалык коркунучун ошону менен бирге жакшылыкка болгон ишенимин көрсөтөт.

Камил Момундун чыгармаларында көрсөтүлгө дүйнөсүндө уйгур улуттук башаты анчалык айкын көрсөтүлгөн эмес, ошондой эле анын чыгармаларынын стилистикасы да классикалык чыгыш жана улуттук уйгур адабияттарынын салттарынан алысыраак турат. Бирок так ошол муундан муунга берилип келе жаткан улуттук маданият менен негизделген адамгерчилик салттар, адамзаттын жашоо башатына кайрылуучу кайрымдуулук жана адилетчиликтин издеген К.Момундун көркөм чыгармаларынын сырлуу негиздери болуп калды.

КОРУТУНДУ

XX-кылымдагы орус жана уйгур адабияттарынын өз ара аракеттерин адабияттык өнүгүүнүн тарыхый-маданияттык байланышында жүргүзүлгөн изилдөө төмөндөгүдөй тыянакка алып келди: уйгур адабияты – эң байыркы адабияттардын бири, ошондой эле борбордук Азиядагы эң жаш адабияттардын бири. Ошондуктан уйгур адабиятындагы көпчүлүк тарыхый-теоретикалык маселелер чала изилденип жатканын белгилей кетиш керек. Уйгур адабиятынын тарыхынын жана теориясынын негизги көрсөткүчү болуп аны доорлоштуруу маселеси, уйгур элинин улуттук адабиятынын пайда болушунун, турукталышынын жана өнүгүүсүнүн баскыч жолдорун аныктоо болуп эсептелет.

Биринчиден, мурда орун алган доорлоштуруу тартиби менен танышып, уйгур элинин тарыхын талдап, доорлоштурууну беш өнүгүү баскычына ажыратуу керектигин туура деп эсептейм:

1. Элдик оозеки чыгармачылык
2. V–X кылымдар – Байыркы уйгур адабияты
3. X–XV кк. – Алгачкы классикалык уйгур адабияты
4. XV–XIX кк. – Классикалык уйгур адабияты
5. XX–XXI кк. – Соңку уйгур адабияты.

Уйгур адабиятынын өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгү жалпы дүйнөлүк адабияттын өнүгү жолу менен жетишеерлик салыштырмалуу. Байыркы мезгил, орто кылым, өзүнүн гүлдөгөн мезгили, агартуучулук мезгили, адабияттын демократизациялануу убактысы, саясий таасирлерден тышкары болгон жаңыланган уйгур адабиятынын пайда болуу доору.

Экинчиден, геосаясий жана маданий шарттарга негиздеп, XX-кылымдагы уйгур адабиятын төмөндөгүдөй бөлүүгө болот: Синцзян-уйгур автономдук райондун уйгур адабияты; Борбор Азия уйгурларынын адабияты. СУАРдагы уйгур адабияты улуттук адабияттын салттуу нугу менен өнүгүп келген, ал эми Борбордук Азиядагы уйгур адабияты көп улуттуу советтик адабияттын, ага тийиштүү идеялык-эстетикалык негиздер менен, байланышта өнүгүп келген. Уйгур элинин аймактык-саясий бөлүнгөнүнө карабастан, уйгур адабиятын бирдиктүү тарыхый-маданияттык жана коомдук-эстетикалык жалпылык иретинде караш керек.

Үчүнчүдөн, советтик уйгур адабиятынын талашсыз жетишкендиктерине салттуу поэтикалык түрлөрдүн алдыга өнүктүрүүсү гана эмес, ошондой эле чындыкты көрсөткөн прозага, драматургияга, сатирикалык чыгармаларга, балдар адабиятына жана башка көркөм чыгармачылыкка жаңы түзүлүштөрдү жана түрлөрдү кеңири пайдаланууга болгон аракеттерди көрсөтүп кетиш керек. Прозаны жаңы адабий түрлөр менен байытуу, акырында аны азыркы мезгилдеги уйгур адабиятынын алдыңкы түрүнө айлантуу – бул негизги жыйынтык, XX-кылымдын экинчи жарымындагы советтик уйгур жазуучуларынын чыгармачылыгынын жаңы жетишкендиги. Советтик уйгур адабиятынын ар түрдүүлүгүнүн жана түзүлүштөрүнүн өнүгүү жолу, Синцзян уйгур адабиятынын турукталышына жана өнүгүүсүнө өрнөк катары кызмат кылды.

30-40-жылдардагы уйгур жазуучуларынын жана акындарынын чыгармачылыгында жаңы идеялык-эстетикалык элестер жана максаттар пайда болду, аларда чындыкка болгон багыттар орун алды, адабияттын чөлкөмдүк түрлөрү кеңейди, эң мурда чыгармалардын социалдык багыты кеңейди.

Абдухалик Уйгур көркөм сөз түрүндө уйгур элинин социалдык турмушун ачып көрсөткөн. «Истимас», «Уйгурум», «Көңүл хашиши», «Һар», «Парчилар» деген чыгармаларында уйгур элинин оор турмуштук абалынын себептерин көрсөткөн, экономикалык, маданий кемчиликтерди, саясий укуксуздукту аныктаган. Абдухалик Уйгур коммунисттик идеологиянын таасиринде болгон, бул абал анын чыгармаларындагы идеялык-тематикалык жана эстетикалык көз караштарында айкындалат. Абдухалик Уйгурдун коомдук жана адабияттык аракеттериндеги агартуучулук багыты диний сезимдерди курч сыноого алуу, уйгур элин илимге, билим алууга чакыруусу менен белгиленген.

В. Жуковскийдин жана А. Пушкиндин чыгармачылыктарынын Л.Муталлипке болгон таасири уйгур поэзиясында баллада түрүнүн пайда болушуна алып келет. 1942-жылы Лутфулла Муталлип биринчи жолу «Сүйүү жана жек көрүү» балладасын жазып, уйгур элин жаңы адабияттык түр менен тааныштырат, кийинчерээк бул абал башка акындардын чыгармаларында да бир нече ирет кездешет. В. Маяковскийдин поэзиясы менен таанышып, Л.Мутталип орус акынынан шатычаны – ыр саптарын бөлүү жолдорунун бир түрүн өздөштүрүп алат. Л.Мутталип ыр саптарын

өзүнө керек болгон ритмикалык жана интонациондук бөлүүнү кагаз жүзүндө бекитүүнү бат эле үйрөнүп алат.

XX-кылымдагы уйгур акын-агартуучуларга, жазуучуларга коомдук абалды талдоо аркылуу адабиятка мамиле кылуусу мүнөздөлөт, алар көбүнчө коммунисттик идеологиянын адабият менен искусствонун таптарга жана партияга тиешелүү деген принциптерин колдошот.

Төртүнчүдөн, орус жана уйгур көркөм маданияттарынын биргелешкен аракеттеринин жүрүшү, XX-кылымдын экинчи жарымында жаңы тарыхый-маданият жана эстетикалык баскычына чыкты. Өтүп кеткен тарыхый-маданий доорундагы модернизм жана постмодернизм уйгур жазуучуларына таасирин бербей койгон жок. XX-кылымдын экинчи жарымындагы уйгур элинин турмушундагы саясий-социалдык жана тарыхый-маданияттык кубулуштар орус тилдүү уйгур адабиятынын феноменинин пайда болушун шарттады.

Орус тилдүү уйгур жазуучусу И.М. Ибрагимовдун дүйнөгө болгон улуттук көз карашынын өзгөчөлүгү ар кайсы деңгээлдеги көркөм чыгармаларында, уйгур элинин турмушуна негизделбеген чыгармаларында да көрүнүп турат. И.М. Ибрагимовдун чыгармаларында негизги тема болуп, философиялык-психологиялык көз караштарга маани берүү аркылуу «жөнөкөй» адамдын турмушу каралат. Анын чыгармаларынын идеялык-тематикалык жана дүйнөгө болгон көз карашынын деңгээли, уйгур элинин маданий салттарына негизделет, ал эми акындык ыр саптары батыш сөз көркөмдүгүнүн эстетикасына жакыныраак көрүнөт. И.М. Ибрагимовдун көркөмдүк ишмердигине, чындыкты калыптандыруу үчүн азыркы жана алдыдагы жаңылануу негиздерин талдоо таандык экени байкалат. Бул өзгөчө «Илегилектин тумшугундагы бешик» аттуу көп тармактуу романынан көрүнөт.

Орус тилдүү уйгур жазуучулары Исраил Момунович Ибрагимов жана Эмил Исраилович Ибрагимовдун (чыгармачылык аты Камил Момун) – ата менен уул – чыгармаларын тарыхый-маданий адабият таануу көз карашынын негизинде талдоо, алардын көркөмдүк дүйнөсүндөгү айырмалыктары, жаш курактарынын, туулган жеринин жана социалдык чөйрөсүнүн гана айырмасы менен эмес, ошондой эле маданий доордун өнүгүү баскычтарынын алмашуусу менен аныкталат.

Бешинчиден, Камил Момундун көрсөтүлгөн чыгармаларындагы көркөмдүк дүйнөсүндө уйгур улуттук башталышы ачык-айкын көрсөтүлгөн эмес. Ошондой эле, анын чыгармаларынын стилистикасы чыгыштын классикалык салттарынан жана уйгур улуттук адабиятынан өзгөчөлөнүп турат. Үй-бүлөлүк салттар, курандын осуяттары, балалык турмушу – Камил Момундун ички дүйнөсүнүн негизи жана идеясы болуп келген, бирок бул маселелерди азыркы социалдык абалда көңүлгө албай коюу, жазучу менен анын чыгармаларына карама-каршылык алып келди.

Алтынчыдан, уйгур адабиятынын өнүгүүсүнүн азыркы мезгилдеги максаттары, XX-XXI-кылымдардын акындарынын жана жазуучуларынын

уйгурлардын сөз көркөмдүгүн сактап калууга жана өнүктүрүүгө болгон күчөтүлгөн умтулуусун күбөлөндүрөт.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ ТӨМӨНКҮ ИЛИМИЙ ЭМГЕКТЕРИНДЕ ЖАРЫЯЛАНГАН:

1. Суталинова, Н.А. Идеино-эстетическое своеобразие развития уйгурской литературы в XX веке [Текст] / Н.А. Суталинова // Восточные языки в современном мире: актуальные проблемы и тенденции развития: мат-лы междунар. науч.-практ. конф. – Алматы, 2015. – С. 65-66.
2. Суталинова, Н.А. Роль художественной русской культуры в просветительской деятельности уйгурских писателей [Текст] / Н.А. Суталинова // Идеи духовности и нравственности в литературе: мат-лы междунар. науч.-практ. конф. – Душанбе, 2015. – С. 102-107.
3. Суталинова, Н.А. Место и роль в становлении и развитии уйгурской национальной литературы писателей-просветителей 30-х–40-х гг. XX века [Текст] / Н.А. Суталинова // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сб. ст. по материалам LV междунар. научн.-практ. конф. – Новосибирск, 2015. – С. 182-187.
4. Баудинова, Н.А. Проблемы генезиса и периодизации уйгурской национальной литературы [Текст] / Н.А. Баудинова // Literature and art of the new century: the transformation process and the continuity of traditions: materials of the international scientific conference. – Prague, 2016. – С. 14-19.
5. Баудинова, Н.А. Своеобразие уйгурского Просвещения [Текст] / Н.А. Баудинова // Вестник «Alatoo Academic studies». – Бишкек, 2016. – № 2. – С. 349-353.
6. Баудинова, Н.А. Суфийские мотивы в уйгурской средневековой литературе [Текст] / Н.А. Баудинова // İpek yolu ülkelerinin kultur diyalogu: Uluslararası sempozyum. – Erzurum, 2016. – С. 83-87.
7. Баудинова, Н.А. Взаимодействие русской и уйгурской литературы на рубеже 19-20 веков [Текст] / Н.А. Баудинова // Евразийский экономический союз и социогуманитарное сотрудничество: мат-лы междунар. научн.-практ. конф. Вестник КРСУ. Спецвыпуск. – Бишкек, 2016. – С. 93-99.
8. Баудинова, Н.А. Художественный образ мира и русской культуры в творчестве Лутфуллы Муталлипа [Текст] / Н.А. Баудинова // Уйгуры: прошлое, настоящее и будущее: мат-лы междунар. научн.-практ. конф. – Бишкек, 2017. – С. 120-128.
9. Баудинова, Н.А. Конфессионально-языковые критерии в верификации истории уйгурской литературы [Текст] / Н.А. Баудинова // Русский язык и межкультурная коммуникация. – Пятигорск, 2017. – № 1(16). – С. 31-38.
10. Баудинова, Н.А. Русская литература в становлении и развитии уйгурской литературы XX века. Монография. [Текст] / Н.А. Баудинова. – Бишкек, 2018. – 144 с. (8,25 п.л., 100 экз.)

Баудинова Наргиз Акбаровнанын 10.01.03 – чет элдер адабияты (орус адабияты) адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган «XX-кылымдагы уйгур адабиятынын калыптануусундагы жана өнүгүүсүндөгү орус адабиятынын орду» аттуу диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: адабияттык өз ара аракеттешүү, адабиятынын өнүгүү жолу, компаративистика, орус адабияты, орус тилдүү уйгур адабияты, рецепция, салыштырмалуу адабият таануу, тарыхый-маданий байланыштар, уйгур адабияты.

Изилдөөнүн объектиси – орус классикасы менен тарыхый-маданий байланышта болгон уйгур адабиятынын тарыхы.

Изилдөөнүн максаты – орус классикалык адабиятынын XX-кылымдагы уйгур адабиятынын турукталышына жана өнүгүүсүнө болгон таасирин аныктоо жана уйгур адабиятынын идеялык-эстетикалык өзгөчөлүгүн изилдөө.

Изилдөөнүн методдору: салыштырмалуу-тарыхый, тарыхый-маданий жана герменевтикалык адабият таануу негиздери.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Көрсөтүлгөн «XX-кылымдагы уйгур адабиятынын калыптануусундагы жана өнүгүүсүндөгү орус адабиятынын орду» диссертациялык иши адабият илиминде бул маселеге арналган биринчи изилдөө болуп саналат. Биринчи жолу адабият илиминде орус тилиндеги уйгур жазуучуларынын көркөм сөз чыгармачылыгындагы алардын чыгармаларын орус классикалык жана улуттук уйгур идеялык-эстетикалык башталыштын таасири аркылуу изилдөө жүргүзүлгөн.

Изилдөөнүн натыйжаларын колдонуу чөйрөсү.

Иштин илимий натыйжалары уйгур адабиятынын азыркы мезгилдеги илимий негизделген тарыхын турукташтырууга көмөк көрсөтөт, уйгур адабиятын дүйнөлүк адабияттын жалпы тарыхынын тизмесине кошууга жардам берет. Изилдөөнүн маалыматтары мектептерде жана жогорку окуу жайларда уйгур адабиятын окууда пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Баудиновой Наргиз Акбаровны «Русская литература в становлении и развитии уйгурской литературы XX века» на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности: 10.01.03 – литература народов стран зарубежья (русская литература)

Ключевые слова: литературное взаимодействие, литературный процесс, историко-культурные связи, компаративистика, рецепция, русская классика, сравнительное литературоведение, уйгурская литература, уйгурская русскоязычная литература.

Объект исследования – история уйгурской литературы в её историко-культурных связях с русской классикой.

Цель исследования – выявление влияния русской классической литературы на процесс становления и развития уйгурской литературы XX века, выявление её идейно-эстетического своеобразия.

Методы исследования – принципы сравнительно-исторического, историко-культурного и герменевтического литературоведения.

Научная новизна исследования.

Представляемая диссертация «Русская литература в становлении и развитии уйгурской литературы XX века» является первой в литературоведении, посвящённой данной проблематике. Впервые анализируются произведения уйгурских русскоязычных писателей сквозь призму рецепционного взаимодействия русских классических и национальных уйгурских идейно-эстетических начал.

Рекомендации по применению результатов исследования.

Научные результаты работы будут способствовать написанию современной научно обоснованной истории уйгурской литературы и включению её в контекст общей истории мировой литературы. Материалы исследования могут быть использованы при изучении уйгурской литературы в школах и вузах.

SUMMARY

of dissertation by Baudinova Nargiz Akbarovna "Russian literature in the becoming and development of Uighur literature of the XX century" for the academic degree of Candidate of Philological science in the specialty: 10.01.03 - Literature of the peoples of foreign countries (Russian literature)

Key words: comparative literary studies, historical and cultural ties, literary interaction, literary process, Russian literature, Uighur literature, Uighur Russian-language literature.

The object of the research: the history of Uighur literature in its historical and cultural ties with Russian culture.

The purpose of the research is to reveal the influence of Russian artistic culture and classical literature on the process of formation and development of the Uighur literature of the 20th century, revealing its ideological and aesthetic identity.

Methods of research: the principles of comparative-historical, historical-cultural and hermeneutic literary criticism are laid down.

Scientific novelty of the study:

The presented research "Russian literature in the development and development of Uighur literature of the XX century" is the first in literary criticism devoted to this problem. For the first time in literary criticism, the work of Uighur Russian-speaking writers is analyzed through the prism of interaction in the poetics of their works of Russian and national ideological and aesthetic principles.

Scope of research results:

The scientific results of the work will contribute to the construction of a modern scientifically grounded history of Uighur literature, its inclusion in the context of the general history of world literature. Research materials can be used to study Uighur literature in schools and universities.